

УДК 911.3

Нападовська Г.Ю.,
аспірант кафедри екології та географії
Херсонський державний університет
Пилипенко І.О.,
доктор географічних наук, доцент кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СКЛАДНИКІВ ФОРМУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ТИПУ «ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ»

У статті розглянуто структуру локалізації адміністративних одиниць Херсонської області в системі «центр – периферія», проаналізовано динаміку показників складників формування населення за період 2003–2015 рр. у межах Херсонської області. Визначено, що природний приріст, показники міграції та власне формування населення не завжди можуть бути критеріями для поділу геопростору на центр і периферію. Складники формування населення, навіть на регіональному рівні, демонструють значні просторові відмінності, що використовується як один із факторів делімітації геопростору. Проаналізовано просторово-часову динаміку складників формування населення, яка свідчить про необхідність обережного застосування чинників формування населення як кількісної ознаки такої делімітації. Чисельні параметри формування населення та його складових частин доречно використовувати лише за вагомий проміжок часу, оскільки вибіркоче й випадкове застосування такого матеріалу може призвести до хибних висновків щодо вагомості та коректності фактора чинника населення.

Ключові слова: центр, периферія, формування населення, геопростір.

В статье рассмотрена структура локализации административных единиц Херсонской области в системе «центр – периферия», проанализирована динамика показателей составляющих формирования населения за период 2003–2015 гг. в пределах Херсонской области. Определено, что естественный прирост, показатели миграции и собственно формирования населения не всегда могут быть критериями для разделения геопространства на центр и периферию. Составляющие формирования населения, даже на региональном уровне, демонстрируют значительные пространственные различия, что используется как один из факторов делимитации геопространства. Проанализирована пространственно-временная динамика составляющих формирования населения, которая свидетельствует о необходимости осторожного применения факторов формирования населения как количественного признака такой делимитации. Многочисленные параметры формирования населения и его составных частей уместно использовать только за весомый промежуток времени, поскольку выборочное и случайное применение такого материала может привести к ошибочным выводам относительно значимости и корректности влияния фактора населения.

Ключевые слова: центр, периферия, формирование населения, геопространство.

Napadovska H.Yu., Pylypenko I.O. Socio-geographical analysis of possibility of applying forming components of the population in research of regional systems of the “core-periphery”

In the article the structure location administrative units of the Kherson region in the system “center – periphery”, analyzed the dynamics of the components forming the population for the period 2003–2015 within the Kherson region. Determined that natural increase, migration rates and the properly formation of the population cannot be criteria for separation geospace to center (core) and periphery. The components forming the population, even at the regional level, show significant spatial cancellation, which is used as one of the factors delimitation geospace. Analyzed the spatiotemporal dynamics of the components forming the population, which demonstrates the need for careful use factors in the formation of the population as a quantitative trait such delimitation. Multiple options formation of the population and its components use only appropriate for a significant period as selective and random use of this material can lead to false conclusions about the validity and correctness factor population.

Key words: core (center), periphery, forming population, geospace.

Постановка проблеми. Проблематика співвідношень «центр – периферія» привернула увагу фахівців ще на початку ХХ ст. Розуміння функцій як центру, так і периферії, поступове вирівнювання диспропорцій між ними є актуальною проблемою, вирішення якої сприяє кращому розумінню структурно-функціональних особливостей регіону, його територіальної організації та перспектив розвитку в контексті становлення регіональної політики держави [13]. Аналіз історичного досвіду свідчить про нерівномірність соціально-економічного розвитку країн і регіонів різного масштабу, об'єктивне існування географічних контрастів типу «центр – периферія». Нині особливо актуальні питання встановлення місця та ролі тієї чи іншої території в просторовій організації суспільства. Це зумовлюється стрімкою суспільною перебудовою, активізацією всіх соціально-економічних процесів, посиленням численних і різнорівневих інтеграційних процесів [6].

Демографічні ресурси (чисельність населення, геодемографічні процеси та їх параметри) традиційно розглядаються як чинники, що визначають поділ території на центри та периферію. Формування сучасної регіональної політики має враховувати насамперед особливості соціального стану та демографічної ситуації, тому показники формування населення (разом із положеннями концепції «центр – периферія») мають бути базовими під час розробки регіональних планів і стратегій розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслене питання з позиції світової геополітичної ситуації вивчали Х.Дж. Маккіндер [4], К. Хаусхофер [12], І. Валлерстайн [1]. Теорія «центр – периферія» завдяки своїй ємності знайшла застосування також у регіональному підході щодо розвитку територій. Серед його дослідників – Дж. Фрідман [16], В. Крісталлер [15], О.В. Грицай, Г. Йоффе та А.І. Трейвіш [3; 11]. Зазначені питання висвітлені в працях таких вітчизняних учених, як М.Д. Пістун [9], О.Г. Топчєв [10], К.В. Мезенцев [5], І.О. Пилипенко [6; 7; 8] та інші. Серед сучасних монументальних розвідок із проблематики геодемографії варто назвати роботу В.В. Яворської [13].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз коректності застосування показників формування населення під час дослідження регіональних систем типу «центр – периферія».

Основними завданнями публікації є такі:

1) аналіз сучасних суспільно-географічних методів і прийомів дослідження регіональних особливостей центрально-периферійної організації суспільства;

2) виявлення просторово-часових особливостей динаміки фактора формування населення та його складників (природного приросту, сальдо міграцій) у геопросторі «центр – периферія» Херсонської області;

3) визначення рівня коректності застосування чинника формування населення та його складників у делімітації геопростору на центри й периферії.

Виклад основного матеріалу дослідження. На переконання В.В. Яворської [13], Херсонська область належить до регіонів із середнім рівнем структурно-вікових деформацій населення та загальним переважанням негативних деформацій. Відносні втрати населення, зумовлені негативними деформаціями, спостерігаються у вікових групах 53–58 років (демографічна хвиля війни з втратами понад 38 тис. осіб) і 66–69 років (демографічна хвиля голодомору з втратами близько 28 тис. осіб). У молодшій віковій групі (0–6 років) сформувалась помітна негативна деформація з відносними втратами населення близько 38 тис. осіб, наслідки якої будуть впливати на демовідтворювальний процес у регіоні за 20–25 років. Позитивні деформації структури населення зумовлені притоком мігрантів із сусідніх регіонів, пов'язаним насамперед із масштабним гідротехнічним будівництвом і розвитком зрошувального землеробства. Вони простежуються у вікових групах 37–43 роки (відносне зростання понад 18 тис. осіб) та 12–17 років (близько 25 тис. осіб). Зберігаються демографічні хвилі, зумовлені притоком населення в Україну в періоди її прискореної індустріалізації й мілітаризації (1928–1931 рр. та 1938–1940 рр.) та роки голодоморів і світової війни (1932–1933 рр. та 1941–1947 рр.) [13].

Попередні наші роботи [5; 6; 7] наочно демонструють об'єктивне існування в межах

Херсонської області центрів і периферій. За матеріалами І.О. Пилипенка [7], адміністративно-територіальні одиниці Херсонської області в системі «центр – периферія» зібрані в певні групи (див. таблицю 1).

Для виділених у межах Херсонської області центрально-периферійних таксонів характерна деяка відмінність у «внеску» кожного зі складників геодемографічного процесу на формування населення.

Так, для центру фактори геодемографічного процесу ранжуються в такому порядку: зовнішні міграції, внутрішні міграції, смертність і народжуваність. Для периферії складники формування чисельності населення розміщуються в такому порядку: зовнішні міграції, народжу-

ваність, внутрішньорегіональні міграції, смертність [8].

Динаміку чисельності населення в складниках геопростору в системі «центр – периферія» наведено в таблиці 2, яка демонструє часові зміни частки населення Херсонської області в центрах різного порядку та периферіях.

Показник природного приросту населення функціонально узагальнює сукупність народжень і смертей, що веде до зміни чисельності населення природним шляхом. Він характеризує процес природного відтворення населення, відновлення поколінь. Це один з основних демографічних показників, який зрештою визначає геодемографічну ситуацію в країні та окремих регіонах. Розглянемо тепер терито-

Таблиця 1

Локалізація адміністративних одиниць регіону дослідження за значеннями

Область	Адміністративні одиниці, що входять до складу			
	центрів 1-го порядку	центрів 2-го порядку	периферії з перехідними ознаками	периферії
Херсонська	Херсон, Каховка, Нова Каховка, Скадовський, Олешківський	Білозерський, Генічеський, Голопристанський	Бериславський, Великолепетиський, Каланчацький, Каховський, Нововоронцовський, Новотроїцький, Чаплинський	Великоолександрівський, Високопільський, Горностаївський, Іванівський, Нижньосірогозький

Таблиця 2

Зміна частки населення Херсонської області в елементах системи «центр – периферія», %*

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	51,62	51,80	51,80	52,10	52,15	52,24	52,25	52,30	52,31	52,39	52,47	52,50	52,53
Центри 2-го порядку	17,04	17,11	17,11	17,26	17,35	17,43	17,48	17,52	17,56	17,57	17,57	17,58	17,61
Периферії з перехідними ознаками	21,07	20,92	20,92	20,63	20,54	20,44	20,41	20,37	20,36	20,28	20,25	20,24	20,19
Периферії	10,27	10,17	10,17	10,02	9,95	9,89	9,86	9,81	9,77	9,76	9,72	9,68	9,67

* ця та подальші таблиці складені Г.Ю. Нападовською за даними Херсонського обласного управління статистики

Таблиця 3

Коефіцієнт природного приросту населення Херсонської області, ‰

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	-6,72	-5,67	-5,67	-5,87	-5,32	-4,94	-4,89	-3,33	-3,65	-2,94	-3,58	-4,01	-5,03
Центри 2-го порядку	-7,52	-7,16	-7,16	-6,35	-5,90	-5,41	-3,71	-3,84	-2,92	-2,65	-3,19	-3,01	-3,67
Периферії з перехідними ознаками	-6,41	-7,46	-7,46	-5,47	-6,68	-5,17	-4,16	-3,80	-2,30	-2,74	-3,37	-2,84	-5,95
Периферії	-8,62	-9,03	-9,03	-6,64	-8,11	-6,98	-5,83	-5,18	-5,40	-4,76	-4,75	-4,51	-6,61

ріальну диференціацію цього демографічного показника за адміністративними одиницями Херсонської області в системі «центр – периферія» (таблиця 3, рисунок 1).

Аналіз рисунку 1 показує, що показники природного приросту в межах периферії дещо збільшились у 2006 р. до -6,64‰, з 2008 р. по 2014 р. поступово підвищувались, а в 2015 р. знову зменшились, що пов'язано насамперед зі складною економічною ситуацією.

Що стосується центрів, то показники природного приросту є дещо вищими, ніж у межах периферії. Показники природного приросту збільшились із -6,72‰ в 2003 р. до -4,89‰ в 2009 р., збільшуючись до 2012 р. З 2013 р. спостерігається тенденція зниження природного приросту населення.

Тобто можна зробити висновок, що як у межах периферій, так і в межах центрів про-

стежується майже однакова часова закономірність зміни показників природного приросту.

Другим складником загального руху населення є сальдо міграції. Міграційні процеси є одним із факторів, які посилюють чи пом'якшують негативні демографічні тенденції в регіонах (зокрема, зменшення чисельності населення). Яким чином райони Херсонської області в системі «центр – периферія» поділяються в територіальному аспекті за показником сальдо міграції, спостерігаємо в таблиці 4 та на рисунку 2.

Вплив міграційного скорочення як складника загального зменшення чисельності населення хоч і менший, ніж природне скорочення, проте міграційні процеси мають негативний вплив на зміни вікової структури населення, зокрема, на зменшення частки осіб репродуктивного віку, а тому спостерігається також

Таблиця 4

Коефіцієнт сальдо міграцій у межах Херсонської області, ‰

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	0,64	2,22	2,22	2,40	0,40	-0,05	0,70	1,29	1,29	1,29	-0,19	0,04	0,05
Центри 2-го порядку	0,05	1,21	1,21	2,70	2,55	1,26	1,63	1,19	1,19	1,19	-2,18	-0,88	-0,14
Периферії з перехідними ознаками	-8,56	-11,17	-11,17	-10,95	-9,19	-8,71	-2,99	-2,61	-2,61	-2,61	-4,44	-3,21	-1,32
Периферії	-11,23	-11,74	-11,74	-6,95	-6,80	-6,93	-2,82	-4,36	-4,36	-4,36	-3,01	-4,07	-1,43

Таблиця 5

Коефіцієнти формування населення Херсонської області, ‰

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Центри 1-го порядку	-6,09	-3,45	-3,45	-3,47	-4,92	-4,99	-4,19	-2,05	-2,76	-2,54	-3,77	-3,97	-4,99
Центри 2-го порядку	-7,47	-5,94	-5,94	-3,65	-3,34	-4,15	-2,09	-2,66	-2,97	-3,21	-5,37	-3,89	-3,82
Периферії з перехідними ознаками	-14,96	-18,63	-18,63	-16,42	-10,95	-13,88	-7,15	-6,41	-5,42	-7,86	-7,81	-6,06	-7,27
Периферії	-19,85	-20,78	-20,78	-13,58	-13,39	-13,91	-8,65	-9,54	-7,17	-8,87	-7,76	-8,58	-8,03

Таблиця 6

Амплітуда демографічних показників між центром і периферією Херсонської області

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Природний приріст	1,89	3,36	3,36	0,77	2,78	2,04	0,94	1,85	1,75	1,83	1,17	0,50	1,57
Сальдо міграції	11,86	13,96	13,96	9,35	7,20	6,88	3,52	5,64	5,64	5,64	2,82	4,11	1,47
Формування населення	13,76	17,33	17,33	10,11	8,47	8,92	4,46	7,49	4,41	6,34	3,99	4,61	3,05

погіршення показників природного руху в майбутньому.

З рисунку 2 ми бачимо значну диференціацію показників сальдо міграції за період 2003–2009 рр. у складниках геопростору в системі «центр – периферія». З 2010 р. амплітуда показника сальдо міграцій між центрами й периферіями значно зменшується. Загалом для адміністративних одиниць центрального типу характерні позитивні або кращі за середньообласні показники сальдо міграції. Для периферійних районів характерне негативне сальдо міграції, що призводить до скорочення населення.

Головними складниками формування населення є природний приріст та сальдо міграції,

які в межах Херсонської області демонструють значну часову й просторову мінливість. Кількісні показники формування населення в складниках системи «центр – периферія» та часова динаміка представлені в таблиці 5 та на рисунку 3. Загалом показники формування населення як для центрів, так і для периферії є від'ємними.

Аналізуючи рисунок 3, можна зробити висновок, що незначна диференціація показників між центром і периферією спостерігалась із 2003 р. по 2008 р. З 2009 р. показники формування населення збільшувались у межах центрів до -2,76 в 2012 р. та в межах периферій до -7,76 в 2013 р. У подальшому спостерігається тенденція незначного зниження показників.

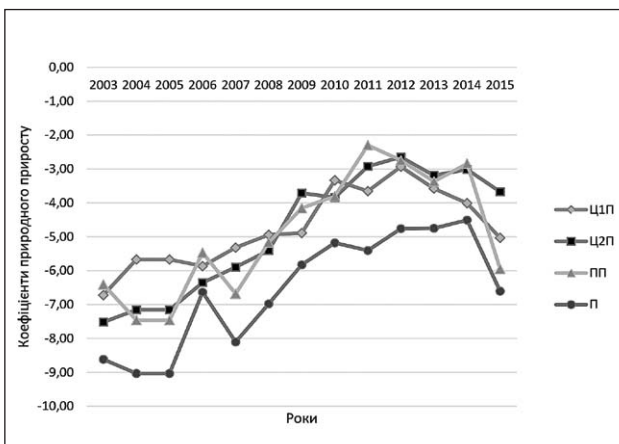

Рис. 1. Динаміка показників природного приросту в елементах системи «центр – периферія» Херсонської області (2003–2015 рр., %)о

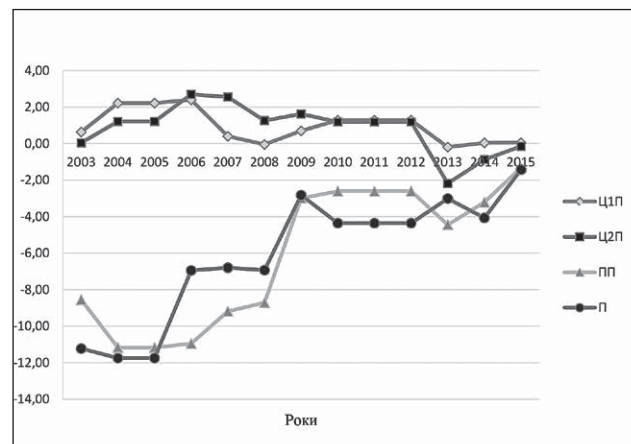

Рис. 2. Динаміка показників сальдо міграцій в елементах системи «центр – периферія» Херсонської області (2003–2015 рр., %)о

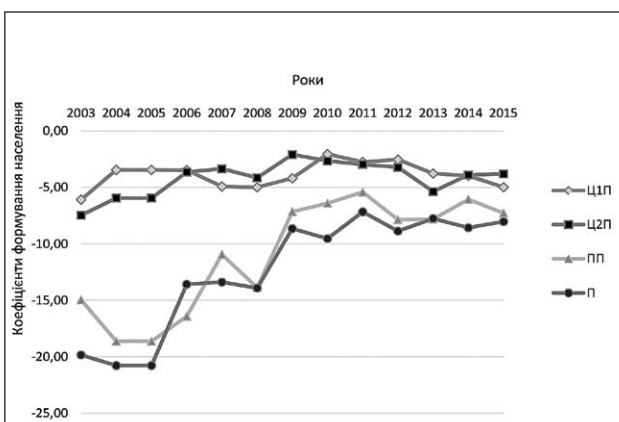

Рис. 3. Динаміка показників формування населення в елементах системи «центр – периферія» Херсонської області (2003–2015 рр., %)о

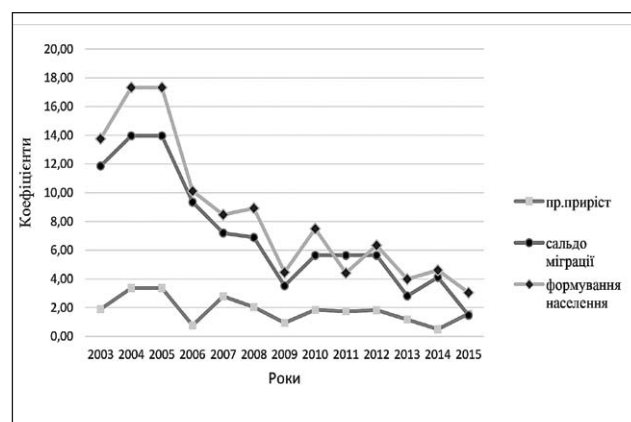

Рис. 4. Динаміка амплітуд формування населення та окремих його складників між елементами системи «центр – периферія» Херсонської області (2003–2015 рр., %)о

Важливий показник геодемографічних процесів – загальна амплітуда, або статистичний розмах (А), змін чисельності населення, яка обчислюється як різниця максимального (N_{\max}) та мінімального (N_{\min}) показників:

$$A = N_{\max} - N_{\min}$$

У таблиці 6 представлені показники амплітуд природного приросту, сальдо міграції та власне формування населення за період 2003–2015 рр.

Рисунок 4 наочно демонструє зменшення амплітуд демографічних показників між складниками геопростору типу «центр – периферія». Виняток складає амплітуда природного приросту, яка циклічно коливається.

Загалом скорочення амплітуд показників формування населення та його чинників ставить під сумнів коректність використання вищезгаданих показників або ж вимагає тривалого часу спостереження.

Висновки з проведеного дослідження. Геодемографічні показники широко застосовуються під час аналізу соціально-економічного стану країни та регіонів різного ієрархічного рівня. Складники формування населення, навіть на регіональному рівні, демонструють значні просторові відмінності, що використовується як один із факторів делімітації геопростору (демографічне й інтегральне суспільно-географічне районування, поляризація простору, виділення центрів і периферій). Водночас, проаналізувавши просторово-часову динаміку складників формування населення, ми можемо зробити висновок про необхідність обережного застосування чинників формування населення як кількісної ознаки такої делімітації. На нашу думку, варто використовувати чисельні параметри формування населення та його складників лише за вагомий проміжок часу, оскільки вибіркоче й випадкове застосування такого матеріалу може призвести до хибних висновків щодо вагомості й коректності фактора чинника населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.
2. Географія Херсонщини : [навч. посібник] / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова, С.Л. Єрмакова, М.М. Руденко та ін. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 221 с.
3. Грицай О.В. Центр и периферия в региональном развитии / О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, А.И. Трейвиш. – М. : Наука, 1991. – 168 с.
4. Маккиндер Х.Дж. Географическая ось истории / Х.Дж. Маккиндер // Полис. – 1995. – № 4. – С. 162–169.
5. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку : [монографія] / К.В. Мезенцев. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 253 с.
6. Пилипенко І.О. Механізми формування суспільно-географічних периферій в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку / І.О. Пилипенко // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 23–27.
7. Пилипенко І.О. Просторовий аналіз формування чисельності населення Херсонської області / І.О. Пилипенко // Географія і сучасність: збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – Вип. 16. – С. 237–246.
8. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація : [монографія] / І.О. Пилипенко. – Херсон : Гринь Д.С., 2015. – 264 с.
9. Пістун М.Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку : [навч. посібник] / М.Д. Пістун, А.Л. Мельничук. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – 286 с.
10. Топчів О.Г. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики : [навч.-метод. посібник] / О.Г. Топчів, Т.М. Безверхнюк, З.В. Тітенко. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2005. – 224 с.
11. Трейвиш А.И. Регионализация и централизация в России / А.И. Трейвиш // Региональные исследования. – 2008. – № 5(20). – С. 3–13.
12. Хаусхофер К. О геополитике: работы разных лет / К. Хаусхофер. – М. : Мысль, 2001. – 426 с.
13. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні : [монографія] / В.В. Яворська. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – 384 с.
14. Christaller W. Central Places in Southern Germany / W. Christaller. – New York : Englewood Cliffs, 1966. – 230 p.
15. Friedmann J. Territory and Function: The evolution of regional planning / J. Friedmann. – London : Edward Arnold, Ltd., 1979. – 355 p.